

שורשי "הקונספציה" ערב מלחמת יום הכיפורים: נאום שר הביטחון משה דיין בפני בכירי מערכת הביטחון, 17 ביולי 1973

זכי שלום

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מבוא

ב-17 ביולי 1973, שלושה חודשים בלבד לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, נשא שר הביטחון משה דיין נאום בפני בכירים במערכת הביטחון, בבית הבימה בתל אביב. הוא הגדיר את הנאום כ"סיכום של מצבנו הבטחוני ומחשבות כלליות לגבי העתיד", ובמילים אחרות: "איפה אנחנו עומדים בנושא המדיני-בטחוני" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 1). במבט לאחור, חמישים שנה לאחר מלחמת יום הכיפורים, ניתן לראות בנאום נרחב זה ביטוי של מאמץ מצד שר בעל מעמד בכיר בממשלה להסביר, ואולי גם להצדיק, את מדיניות הממשלה באותה עת. ייתכן גם שהבחירות שהיו מתוכננות לאוקטובר 1973 עמדו ברקע דבריו של דיין.

לאורך שנים נדונה סוגיית ה"קונספציה" במלחמת יום הכיפורים בהרחבה רבה. בדרך כלל הנטייה הייתה להדגיש את הממד הצבאי הטמון בה. ההנהגה המצרית, כך נטען, הייתה מודעת היטב לעליונותה הצבאית של ישראל וחששה מתבוסה קשה במקרה של עימות מלחמתי. לפיכך הסבירות ליוזמה מלחמתית של מצרים נתפסה כנמוכה: "הטיעון המרכזי ששכנע אנשי צבא בכירים בישראל שמצרים לא תצא למלחמה נגדה", כותב דיוויד מקובסקי, "היה נעוץ בקביעה שאין לחיל האוויר שלה יכולת לבצע הפצצות בעומק ישראל, מה שיביא את מנהיגיה למסקנה שאין למצרים סיכוי לנצח במערכה" (Makovsky, 2023). מאזן הכוחות הגרוע של מצרים, אמר ראש אמ"ן אלי זעירא בישיבת הממשלה ב-24 באפריל 1973, ידוע גם למצרים. לכן "הערכתנו היא שבסופו של דבר הסבירות, שמצרים אכן תפתח באש בחודש מאי, היא נמוכה" (ישיבת ממשלה מא/של"ג, 1973, עמ' 3).¹

חשיבות נאום של דיין, הנדון להלן, נובעת בעיקר מן העובדה שלמרות תפקידו כשר הביטחון הוא לא מיקד את דבריו במישור הצבאי. למעשה הוא פורס יריעה רחבה של

הקונספציה, שאפיינה את החשיבה האסטרטגית ואשר רווחה בהנהגת המדינה באותה עת. הוא כלל היבטים בינלאומיים, היסטוריים, חברתיים ואפילו פסיכולוגיים שאפיינו את החברה הערבית באותם ימים.

המסקנה הברורה העולה מן הנאום היא כאמור, שהמצע האידיאולוגי של "הקונספציה" שעל בסיסה גובשה הערכת "הסבירות הנמוכה" לפרוץ המלחמה היה רחב בהרבה מן ההיבט הצבאי.

חשוב להדגיש שדיין לא הציג בנאום תזה מגובשת האמורה להוכיח את המסקנה המשתמעת מנאום, שלפיה קיים סיכוי נמוך למלחמה. הוא הציג את עמדותיו ואת הערכת המצב שלו באשר למצבו של העולם הערבי וחולשותיו במאזן הכוחות הכולל מול ישראל כמי שמשיח לתומו, ומכאן, בין השאר, חשיבות דבריו.

המסקנה הברורה העולה מן הנאום היא כאמור, שהמצע האידיאולוגי של "הקונספציה" שעל בסיסה גובשה הערכת "הסבירות הנמוכה" לפרוץ המלחמה היה רחב בהרבה מן ההיבט הצבאי, וכלל בין השאר את המרכיבים העיקריים הבאים: המציאות שבה היו נתונות מדינות ערב, החברה הערבית, מערכת היחסים בין מעצמות העל וכמובן – עוצמתה הצבאית של ישראל. להלן נפרט את הטיעונים העיקריים לביסוס הערכת מצב זו. רובם קיבלו ביטוי חד-משמעי בנאום של דיין ואחרים השתמעו ממנו, על פי הערכתנו.

המעצמות הגדולות שוללות אופציה מלחמתית

בראשית דבריו התייחס משה דיין ליחסים בין שתי המעצמות הגדולות, ברית המועצות וארצות הברית, וההשלכות שיש לכך על המזרח התיכון.

הוא התמקד בעיקר במפגש הפסגה בין הנשיא ריצ'רד ניקסון ומנהיג ברית המועצות ליאניד ברז'נייב, שנערך בסאן קלמנטה קליפורניה ב־23 ביוני 1973. לדעת דיין התאפיין המפגש בגישה קונסטרוקטיבית מצד שני הצדדים. גישה זו התמקדה במאמץ למצוא את המשותף בין המעצמות במקום את המפריד. המגמה הייתה לעסוק פחות בהיבטים אידיאולוגיים ושנויים במחלוקת ויותר בניסיונות למצוא פשרות שתהיינה מקובלות על הצדדים, כך שיימנע עימות מלחמתי ביניהן. שתי המעצמות, טען דיין, מפגינות "גישה שאומרת [שלמרות המחלוקות ביניהן] אינן רוצות במלחמה" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 1). זו הייתה גם התרשמותו של קנצלר גרמניה וילי ברנדט, שעימו נפגשה ראש הממשלה גולדה מאיר מאוחר יותר (ביקורו ההיסטורי של קנצלר גרמניה וילי ברנדט, ל"ת).

גישה זו, לטענת דיין, נוחה לנו מאוד. למדינת ישראל בוודאי אין עניין בנסיבות הקיימות בעימות מלחמתי עם מדינות ערב. היא מרוצה מן הסטטוס קוו הקיים ויש לה עניין לשמר אותו לאורך זמן. השגריר רבין נותן ביטוי תמציתי לתמונת מצב זו ואומר לקסינג'ר עם שובו מביקור בישראל בראשית פברואר 1973: Everything in the Middle East is fine (Memorandum of Conversation, 1973a).

מלחמה בעת הזאת, כל מלחמה, גם כזו שתסתיים בניצחון, "תעיר דובים מרבצם" ותביא את המעצמות לפעול לשינוי הסטטוס קוו הקיים. הסכמה בין המעצמות על כך שהמחלוקות בין הצדדים ייפתרו בדרכי שלום בלבד היא נכס אסטרטגי לישראל. היא עשויה לעקר את האופציה המלחמתית שמדינות ערב מרבות לאיים בהפעלתה אם לא יתקבלו דרישותיהן באשר לתנאי ההסדר. כל זאת, יש להדגיש, מבלי שישאל תיירש לוותר כלשהו.

מן המקורות המצויים בידינו עולה כי הנושא המרכזי (the principal subject) שבו דנו במפגש הפסגה בין ניקסון וברז'נייב היה סוגיית ההסדר במזרח התיכון. כבר בראשית המפגש אמר הנשיא ניקסון לבן שיחו כי על שתי המעצמות להגיע להבנות שיאפשרו להן להפעיל על המדינות הקרובות אליהן באזור לחץ להגיע להסדר. הסכסוך הישראלי-ערבי, הדגיש הנשיא, הוא בדרגת עדיפות עליונה (matter of highest urgency). ארצות הברית תלחץ על ישראל וברית המועצות תלחץ על מדינות ערב – לממש את ההבנות שיושגו בין המעצמות. בתגובה הבהיר ברז'נייב באורח חד-משמעי ש"יש לשים קץ למצב המלחמה [במזרח התיכון]" (we must put this warlike situation to an end), וכי הוא מתנגד נחרצות לחידוש המלחמה (I am categorically).

בכך הוא כמובן הבליט עמדת יסוד של מצרים באותה תקופת זמן, שביקשה להסתפק בסיום מצב המלחמה (belligerency) במקום בהסדר שלום, כדרישת ישראל (Memorandum for the President's files, 1973). דיין נמנע מדיון בשאלה המתבקשת: עד כמה עמוקה ומשמעותית הייתה יכולת ההשפעה של ברית המועצות על עמדותיה של מצרים. בדיון מטכ"ל ב־16 באפריל 1973 מציג אחד המשתתפים, ייתכן הרמטכ"ל, הערכה זהירה באשר ליכולת ההשפעה של ברית המועצות על מצרים: "הרוסים נגד מלחמה. הם יסבירו זאת למצרים". עם זאת הוא אינו סבור שהמצרים יושפעו מעמדה זו: "אם המצרים יחליטו להילחם, זה יהיה גם אם הרוסים יגידו להם 'לא' [להילחם] [...] ההסתמכות המדינית על ברית המועצות והתקוות שהם תלו בברית המועצות בתחום המדיני, גם הם פחתו מאז יולי [1972], החדש שבו הוצאו הרוסים ממצרים". עוד נאמר כי ברית המועצות יכולה לתת למצרים עצות, אבל נראה שאנחנו לא יכולים לבנות על ברית המועצות כעל בלם שיהיה לו תפקיד פעיל מאוד בבלימת מצרים ובמניעה ממנה לצאת למלחמה (דיון מטכ"ל, 1973).

ואולם ככל שניתן להתרשם, ההערכה הדומיננטית בישראל הייתה שברית המועצות תוכל לרסן נטיות מלחמתיות של מצרים. בישיבת הממשלה ב־24 באפריל 1973 קובע ראש אמ"ן זעירא חד-משמעית כי "ידוע לנו בבירור, שאין ברית המועצות מעוניינת במלחמה באזור. להיפך, היא חוזרת ומסבירה לערבים שהיום המלחמה היא דבר מזיק ואסון, היות ומלחמה כזו לא תסתיים בהצלחה. לגבי ארצות הברית, ביסודו של דבר גם היא אינה מעוניינת במלחמה, היות ומלחמה היום תציג שוב את ארצות הברית כחלק מן המחנה ישראל-ארצות הברית כנגד הערבים" (ישיבת ממשלה מא/של"ג, 1973, עמ' 4-5).

הערכה דומה באשר לעמדת המעצמות הציג זעירא בוועדת החוץ והביטחון במאי 1973. הערכות המצב שלו, כפי שניתן להתרשם, מתבססות על ההנחה של תלות כמעט מוחלטת של מצרים בברית המועצות, שלא תאפשר לה נקיטת מדיניות עצמאית המנוגדת לזו של ברית המועצות: "כאשר נאסר [נאצר] מת [...] החלה להתבשל בעולם תופעה חדשה, שאנחנו קוראים לה היום: עידן ההתדברות בין ארצות הברית לברית המועצות. היות והמדיניות המצרית עד 1970-1971 הייתה מבוססת על ההתחרות בין ארצות הברית לברית המועצות, והיות והחל מ־1971 החל עידן ההידברות [בין המעצמות], הרי הבסיס שעליו הושתתה המדיניות המצרית במשך עשרים שנה נגזר. והיום, ב־1972-1973,

העלאת המתח, לא בחלק הזה [במזרח התיכון] ולא בעולם כולו (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 2). למשרד החוץ הייתה הערכת מצב דומה, היא קבעה כי ניקסון וברז'נייב ודובריהם הביעו שביעות רצון מופגנת מתוצאות מפגש הפסגה בושינגטון ב-26 ביוני 1973. הם הדגישו שמדובר כאן בהישגים מהותיים ולא רק מילוליים. המנהיגים הבהירו כי הם מודעים למחלוקות ביניהם, ואולם החלטתם נחושה להמשיך בתהליכי התקרבות במסגרת מדיניות הדטנט: "זוהי מדיניות שאין ממנה חזרה (irreversible policy)", קבעו המנהיגים. כמו כן הם הבהירו כי הפסגה העמיקה את הקשר האישי ביניהם והמפגשים התארכו עד 44 שעות, שמתוכן הוקדשו שבע שעות למפגשים בין שני המנהיגים בלבד. סוכם כי הנשיא ניקסון יוזמן לבקר בברית המועצות במהלך 1974 ואילו ברז'נייב יוזמן שוב לארצות הברית במהלך 1975 (משרד החוץ, 1973).

הערכת המצב בישראל בחרה לגמל את נחישותה של מצרים לעצב לעצמה מדיניות התואמת את האינטרסים שלה, ולממשה גם במחיר של עימות עם ברית המועצות.

ואולם בסופו של דבר גם דיין הבין ש"אוירת השלום", ההידברות והפיוס אינה מבטיחה לחלוטין שלא תפרוץ מלחמה. קביעתו של הנשיא ניקסון כי סוגיית המזרח התיכון היא בסדר עדיפות גבוה ביותר לא תורגמה, כפי שנראה להלן, לנכונות אמריקאית ללחוץ על ישראל להגמיש עמדותיה בסוגיית ההסדר. גם "דברי הפיוס" של ברז'נייב לא היו כנים לחלוטין. אליהם נלוו תנאים שממשלת ישראל לא הייתה מוכנה לקבלם. בצדק אפוא הנמך דיין מעט את רף הציפיות שלו מהמפגש. הוא קבע שמבחינה מעשית "אנחנו יכולים לומר שפגישה זו [פגישת ניקסון-ברז'נייב] לא יצקה שמן על מדורת המלחמה". הטיפול בסוגיה המזרח-תיכונית יימשך, אך הטיפול בו יהיה כמו "בכל נושא כלכלי-מסחרי [...]. בפגישות, ויכוחים ולחצים, בניסיון של גיוס דעת קהל. לא באש" (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 2).

הערכת המצב בישראל בחרה לגמל את נחישותה של מצרים לעצב לעצמה מדיניות התואמת את האינטרסים שלה, ולממשה גם במחיר של עימות עם ברית המועצות. משמעויותיה והשלכותיה של הביקורת הקשה שנמתחה במצרים על ברית המועצות בגין מדיניות ההידברות שלה עם ארצות הברית נדחקה במידה רבה לקרן זוית. בוועידת המדיניות הבלתי מזדהות (ספטמבר 1973) הזהיר סאדאת את המעצמות הגדולות, ארצות

הבעיה שעומדת בפני מצרים היא איך להמציא, איך לייצר, מדיניות חדשה [...] זוהי בעצם הפרובלמה [הבעיה] שלהם במדיניות חוץ" (ועדת החוץ והבטחון, 1973, עמ' 2).

דעה דומה הביעה ראש הממשלה גולדה מאיר בפני המלך חוסיין במפגש ביניהם במאי 1973: "ברית המועצות", היא אומרת למלך, "הולכת בכיוון של הסדר בדרכי שלום, והיא תפעיל את השפעתה בכיוון זה על בעלות בריתה באזור" (Memorandum from Harold H. Saunders, 1973). ושוב, בהופעה בוועדת החוץ והבטחון ב-25 בפברואר 1973: "מידיעות שמגיעות אלינו", אומרת גולדה מאיר, "אפשר לסכם ולומר כמעט בבטחון שהרוסים אינם מעודדים את המצרים למלחמה. הם אינם לוקחים על עצמם את התפקיד להגיד: 'לא' [אל תצאו למלחמה] [...] אבל הם גם אינם אומרים: כן [צאו למלחמה] (ועדת החוץ והבטחון, 1973, עמ' 7). נשוב לדברי משה דיין לאנשי מערכת הביטחון: מדבריו משתמע כי הסיבה העיקרית לגיבוש מדיניות זו היא הכרתן של המעצמות בכך שלעימות המלחמתי אין תוחלת, ורצונן הוא להתמקד בפתרון בעיות חברתיות-כלכליות אצלן. החשש שלהן, כך ניתן להבין, הוא שהסכסוך הישראלי-ערבי יגלוש לעימות בעל אופי מלחמתי בין המעצמות ויביא לעצירה, או לפחות לעיכוב, של מגמת הפיוס ביניהן: "יש להן", אומר דיין, "שורה ארוכה של נושאים, של בעיות [...] כגון בעית הכלכלה והעלאת רמת החיים של ברית המועצות, והצורך בשווקים נוספים ושיפור המאזן המסחרי של ארצות הברית [...] יש להן בעיות פנימיות [...] והן [מובילות אותן] לפעול להדיפת סכנת המלחמה, בפירוק נשק, לפחות הגבלת הנשק, בהגבלת הכוחות באירופה בסוגי נשק מתוחכמים; בהידברות – במקום המלחמה". לדעת דיין, ההודעות שפורסמו לאחר פגישת ניקסון וברז'נייב מובילות לכך שמהחלק הכללי "בצדק, הערבים מאוכזבים, ואנחנו, בדין, מרוצים" (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 1).

גם הטיפול בנושאים הנוגעים לנו נעשה על פי אותה "גישה קונסטרוקטיבית", כהגדרתו. המעצמות מבינות ש"יש כאן בעיה שאיננה פתורה, [וש] יש חילוקי דעות בין ברית המועצות וארצות הברית [לגבי דרך פתרונה, שמושגות על ידי האינטרסים של התחרות בין המעצמות]. אבל אין פירוש הדבר שהן רוצות במלחמה [בגלל חילוקי דעות אלה]. אין פירוש הדבר שהן רוצות בהתחדדות היחסים ביניהן. וכמו בנושאים רבים אחרים, גם הנושא הזה דורש טיפול [שיתוף פעולה] מצד שניהם [...] הן ימשיכו לעסוק בכך [במאמץ להשגת הסדר], אבל ללא צחצוח חרבות, במידת האפשר לא [באמצעות]

הברית וברית המועצות, מן המחשבה כי הן יכולות להגיע להסכמות ביניהן בלי להתחשב במדינות "הקטנות": "אם הדיבורים עתה מתנהלים סביב ההסכמה בין הגושים הגדולים וסביב הרחקת סכנת מלחמת עולם גרעינית", אומר סאדאט, "הרי ברור, כי הסכמה זו לא תתממש נגד רצון המדינות הבלתי מזדהות או על אפן וחמתן. היא תתממש למעשה רק תוך הרמוניה עם רצון ועם מאמציהן [...] ההסכמה הבינלאומית לא תהווה שלום אמיתי ולא תזכה לאריכות ימים, אלא אם כן יוגשם לכל העמים צדק מדיני, צדק כלכלי וצדק חברתי" (נאום סאדאט, 1973, עמ' 3-4).

דוברים מצרים הדגישו, בנימה בלתי מוסתרת של ביקורת, שברית המועצות הסכימה לוותורים חשובים על חשבון הערבים: א. היא התחייבה לשלילת האופציה הצבאית של הערבים בטרם קיבלו לידיהם תמורה כלשהי. ב. ברית המועצות לא הצליחה להפסיק, או לפחות לצמצם את התמיכה הצבאית המסיבית של ארצות הברית בישראל. ג. היא הסכימה להימנע מאזכור החלטת מועצת הביטחון 242 המחייבת את ישראל, לדעת המצרים, לסגת מהשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. ד. אין אזכור של נכונות ברית המועצות לאפשר את עליית יהודי ברית המועצות לישראל, הגם שהייתה מודעת היטב לכך שהדבר מעצים את כוחה של מדינת ישראל. בשורה התחתונה ניתן להערכתנו לקבוע שהנהגת המדינה הייתה מודעת לביקורת המצרית על מהלכיה של ברית המועצות, אך העריכה שתלותה של מצרים בברית המועצות רבה מדי ולא תאפשר לה לסטות באורח חריג מן הקו הסובייטי (משרד החוץ, 1973).

ראוי לציין שבשיחה עם ראש הממשלה גולדה מאיר ב־1 במארס 1973 הבהיר לה הנשיא ניקסון כי הוא מנהל את הדיאלוג עם הגוש המזרחי בגישה של "כבדהו וחשדהו". הוא הזהיר אותה מגישה נאיבית כלפי הדטנט שמפגינים "חברייך", אחדים ממנהיגי אירופה, שאותם הוא מכנה "אידיאליסטים חסרי תקווה" (hopeless idealists). הם רואים אותנו נפגשים עם מנהיגי ברית המועצות וסין הקומוניסטים וחושבים שהעולם כבר השתנה, אמר ניקסון. הם אנשים נאיבים החושבים שבגלל ההידברות עם הקומוניסטים אנחנו יכולים להקטין את הוצאות הביטחון שלנו. אנחנו לא חושבים כך. אנחנו מבינים שהקשר עם הקומוניסטים חיוני לאינטרסים שלנו. למשל, בזכותו הצלחנו להביא לסיום מלחמת וייטנאם. אבל אנחנו ריאליסטים (Memorandum of Conversation, 1973b).

ראש הממשלה נאלצה "ליישר קו" עם הנשיא. היא סיפרה לו שהיא אמרה "לחברים הסוציאליסטים שלה באירופה" ובעיקר לוויילי ברנדט, קנצלר גרמניה,

שטוב הדבר שהוא מחפש הידברות עם המזרח (הגוש הקומוניסטי), "אך אל נא ילך שולל במדיניות זו". תגובה זו לא סיפקה את הנשיא. הוא שבע מרורים מעמדותיהם של מנהיגי אירופה בזמן מלחמת וייטנאם: "תוכלי לומר לחברים הסוציאליסטים שלך באירופה", הוא אומר לראש הממשלה, "שלמנהיגות החדשה המתפתחת באירופה יש גישה נאיבית לגבי החלשת כוח המגן של ארה"ב [...] הם [הרוסים] ריאליסטים, ואנחנו חייבים להיות ריאליסטים גם כן" (שיחת רוה"מ עם נשיא ארה"ב, 1973, עמ' 1). ראש הממשלה, כך ניתן להתרשם, חשה אי־נוחות מהלחץ שהפעיל עליה הנשיא להזדהות מוחלטת עם עמדותיו מול מנהיגות סוציאליסטית רבת השפעה ואוהדת לישראל באירופה. היא ניסתה להביא את השיחה לסיכום: "תמיד היא אומרת לחבריה", נכתב בפרוטוקול הפגישה, "כי כאשר הרוסים מדברים על 'דו קיום' הם מתכוונים שיהיה דו קיום לפי מתקונתם [מתכונתם] הם [...] כולנו אוהבים אידיאליסטים אך לא כשהם חיים בעננים" (שיחת רוה"מ עם נשיא ארה"ב, 1973, עמ' 2). הנשיא הסתפק בהבהרה זו והרפה ממנה.

תמיכת ארצות הברית בישראל

אחד ממקורות העוצמה הגדולים ביותר של מדינת ישראל היה מערכת יחסיה עם ארצות הברית. מערכת יחסים קרובה והסכמות רחבות בין שתי המדינות העצימו כמובן את הדימוי ההרתעתי של ישראל בעיני העולם הערבי, ובעיקר בעיני מצרים. מערכת יחסים עכורה ורוויית מחלוקות הייתה פוגעת מן הסתם בדימוי העוצמה של מדינת ישראל. בנאומו הקדיש דיין מקום נכבד לסוגיה זו, כפי שהתבקש נוכח מעורבותה הפעילה של ארצות הברית בסכסוך הישראלי-ערבי.

לארצות הברית, קבע דיין, יש אינטרסים חיוניים בעולם הערבי. יש לה עניין חיוני לשפר את יחסיה עם העולם הערבי בכלל, ועם מצרים בפרט. הוא אזכר את המרכיבים הבאים בהקשר זה: שיקולים של "נפט וכסף"; הרצון לרתום את מדינות ערב לתמיכה בארצות הברית בגופים בינלאומיים, ובעיקר באו"ם; החשש מפני פעולות של ארגוני טרור ערביים נגד אינטרסים אמריקאיים ברחבי העולם. שיקולים אלה ואחרים עלולים היו לדעתו להוביל את ארצות הברית לחפש "דרכים לייצר לעצמה עמדה כוזב לגבי הארצות הערביות שלא תהיה מתנכרת לגמרי. אינני חושב שזה יתבטא בזה שימכרו אותנו בשביל אינטרסים אצל הערבים, אבל זה שהיו רוצים לשפר את היחסים עם הארצות הערביות, על רקע משבר הנפט – בזה אין ספק" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 3).

בניגוד ליחסה של ארצות הברית כלפי ישראל ולמרות מדיניות הדטנט, נקטה ברית המועצות מדיניות של

כלום מארצות הברית. אפילו לא מסמר" (מלחמת יום כיפור, 2023).

משה דיין פעל בצמידות לראשי ממשלה בתפקידים בכירים ביותר: דוד בן-גוריון; משה שרת (כרמטכ"ל וכשר בממשלה); לוי אשכול; וגולדה מאיר (כשר בממשלה). הוא ראה כיצד הנהגת ישראל פעלה על פי תכתיב אמריקאי ובניגוד לרצונה (הנסיגה מסיני לאחר מבצע קדש), כאשר נראה היה שהתעקשות ישראלית עלולה להביא לעימות עם מעצמה גדולה. עם זאת הוא ראה מקרים רבים יותר שבהם, בניגוד לעמדת ארצות הברית בסוגיות שנראו לה חיוניות, סירבה ישראל לקבל תכתיבים מצד הממשל, למשל: ההכרזה על הקמת המדינה; העברת משרדי הממשלה והכנסת לירושלים; מימוש מדיניות התגמול; יציאה למבצע קדש; פעילות בנושא האופציה הגרעינית; מצעדי צה"ל בירושלים; טרפוד יוזמת רוג'רס. הוא יכול היה להניח שמעמדה של מדינת ישראל בשנת 1973 חזק בהרבה מזה שהיה קודם למלחמת ששת הימים, והוא שאפשר לה לעמוד כנגד יוזמות מדיניות של הממשל שאינן נוחות לישראל. מעבר לכך חשוב להדגיש כי תמונת המצב באשר ליחסי ישראל-ארצות הברית, כפי שהיא משתקפת בנאומו של משה דיין, רחוקה מאוד מתמונת המצב כפי שהיא משתקפת בבירור מן המקורות הראשוניים הרבים והמגוונים שבידינו. מקורות אלה מצביעים, להערכתנו, על קיומה של מערכת הבנות אסטרטגיות עמוקה, רחבה וחשאית בין ישראל וארצות הברית בשנה שקדמה למלחמת יום הכיפורים שכללה, להערכתנו, בין השאר את העקרונות המרכזיים הבאים:

- א. נכונות, הלכה למעשה, של ממשל ניקסון לתמוך בהמשך הסטטוס קוו שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים, כל עוד אין שינוי בעמדותיה של מצרים.
- ב. הסכמה שתבצע פעילות מדינית כדי ליצור עבור הקהילה הבינלאומית רושם של רצון לקידום הסדר. פעילות זו, כך הובהר, לא תגיע לשלבים מעשיים.
- ג. ארצות הברית מתחייבת לספק לישראל את מערכות הנשק הדרושות לה להגנתה, מבלי ליצור התניה בין הרכש ובין עמדותיה המדיניות של ישראל.
- ד. ארצות הברית תפעל כפי יכולתה למנוע פגיעה במעמדה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית.
- ה. קיימת אפשרות שמסגרת ההבנות כללה גם התחייבות של ישראל להימנע ממכה מקדימה נגד מצרים.³

איננו יכולים לקבוע אם פער זה נובע מהעובדה שדיין, כמו שרים רבים אחרים בממשלה, היה ממודר מן המידע הרלוונטי בסוגיה זו, שהתרכז בעיקר אצל ראש הממשלה

תמיכה מלאה במדינות ערב. היא נתנה גיבוי מלא לעמדות שהציג העולם הערבי בסכסוך הישראלי-ערבי וסיפקה להן כמויות גדולות של נשק. בישראל רווחו חששות שמתוך רצונה של ארצות הברית לשפר את יחסיה עם ברית המועצות ועם העולם הערבי ועל רקע המאמצים לקדם הסדר שלום, היא תאמץ עמדות שאינן נוחות לישראל. צריך להביא בחשבון, אמר דיין, אפשרות שהמעצמות הגדולות יכולות להגיע להסכמה על פתרון כפוי. עלינו להיות מרוצים מכך שהמפגשים בין ראשי המעצמות "לא נגמרו באיזה שהיא כפיה, [הם לא אמרו]: זאת תעשו, כך וכך תעשו בגולן, כך וכך תעשו בגדה המערבית. זאת תעשו עם הפליטים וזה עם המצרים". בסופו של דבר, לשמחתנו גישה זו לא התממשה ובמקומה התקבלה גישה אחרת האומרת "שיש בעיות וצריך לפתור אותן" (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 4).

סיכומו של דבר – המסקנה המשתמעת מדברי משה דיין היא כי ההכרעה בדבר מערכת היחסים בין ישראל ומדינות ערב נתונה הייתה במידה רבה בידי הממשל האמריקאי. כבר באפריל 1968 הוא הצהיר שמבחינה צבאית וכלכלית ישראל יכולה להמשיך בסטטוס קוו הקיים ללא הגבלת זמן. אבל בסופו של דבר, לדעתו המפתח לשינוי המצב או השארתו על כנו היה נתון בידי ארצות הברית. הוא סבר שאם ארצות הברית תקבל, באורח ישיר או עקיף, את עמדתנו כי הסטטוס קוו הקיים יימשך כל עוד אין שלום בינינו לבין הערבים, אזי נוכל להמשיך במצב הקיים לאורך שנים רבות (Telegram, From the Embassy, 1973).

קשה להבין מה הביא את דיין לייחס לארצות הברית יכולת כה מרחיקת לכת, שבמסגרתה הייתה עלולה לכפות על ישראל לאמץ עמדות המנוגדות לאינטרסים חיוניים שלה. לקראת סוף המלחמה, במחלוקת הקשה עם הממשל סביב הארמיה השלישית שוב הציג דיין עמדה כנועה מול ארצות הברית: "ממשלת ישראל אשר יורה אחר הצהריים את הפגזים שהיא מקבלת מארצות הברית בבוקר – יש בכוחה של ארצות הברית להכריח אותנו אפילו אם נעמוד על הראש [...] הערכתי שהם ילחצו גם בענין זה, וייתכן שלא נוכל לעמוד בזה [...] מגיע רגע [שנבין] שהאמריקאים יותר חזקים מאתנו [...] הם לא אומרים שניתקו אתנו את היחסים, אבל אומרים: תסתדרו בלעדנו, מפני שאתם לא רוצים לתת מים ואוכל לארמיה השלישית" (פגישת דיין עם עורכי העיתונים, 1973). על פי מקור אחד דיווח דיין לראש הממשלה ב-22 באוקטובר 1973 כי קיסניג'ר לחש באוזנו ש"אילו אנחנו היינו מתחילים במלחמה לא היינו מקבלים

ויועציה. אפשרות אחרת היא שדיין בחר לא לחשוף את המידע בפורום רחב של עובדי משרד הביטחון.

מצבו הירוד של העולם הערבי

הפיצול בעולם הערבי: משה דיין סבר כי העולם הערבי נמצא באותה תקופה באחת מנקודות השפל הנמוכות ביותר שבה היה אי פעם. הערבים הגיעו למצב זה בשל שני גורמים: מנהיגות ירודה והפירוד העמוק בין מדינות ערב. ייתכן מאוד שיש קשר בין שני הגורמים האלה: כאשר אין מנהיגות איכותית שרבים נותנים בה אמון והולכים בעקבותיה, אזי מתגברת מגמת הפיצול והפירוד. התאריך המכונן בהקשר זה, לדעת דיין, היה אירועי הדמים בירדן בספטמבר 1970 שזכו לכינוי "ספטמבר השחור", ובמהלכם פעל המלך חוסיין באכזריות קיצונית נגד ארגוני המחבלים הפלסטיניים שאיימו להביא לקריסת משטרו (ועדת החוץ והביטחון, 1970).

"כאשר התחיל אותו עימות בירדן בין [המלך] חוסיין והמחבלים", אמר שר הביטחון, "לא היה מי שיאמר, לא למחבלים ולא לחוסיין – הפסיקו [את העימות ביניהם]... עימות זה הביא אחר כך לקרע בין מצרים וירדן. כאשר נרצח אוספיטל [ראש ממשלת ירדן] וצפי אֶתֶל ב־28 בנובמבר 1971]. זה בודאי הוסיף [להחמיר] לקרע הזה. והחזית המזרחית התפצלה, הסורים ניסו להכנס [לפלש] לירדן. גם מזה לא יצא כלום. בודאי שהירדנים לא יצאו במצב רוח פרו־ערבי כתוצאה מזה שסוריה ניסתה לפלוש אליה בכוח [...] היום, ביולי 1973, המצב הוא [...] שהחזית המזרחית שמאחדת את סוריה, עירק וירדן איננה קיימת. ארגוני הטרור נמצאים [...] בעימות עם ירדן, ולא התקדם בענין זה שום דבר. גם האיחוד המשולש הזה של קדאפי [שליט לוב], מצרים וסוריה איננו מתנהל על מי־מנוחות" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 4-5).

הסכם הפסקת האש: ביחסי ישראל-מצרים האירוע המכונן היה הסכם הפסקת האש בין המדינות באוגוסט 1970, שהביא לסיומה של מלחמת ההתשה לאורך תעלת סואץ. בהערכת המצב שהציג ראש אמ"ן אלי זעירא בפני ועדת החוץ והביטחון ב־18 במאי 1973 הוא דיבר על "נצחונה של ישראל במלחמת ההתשה, נצחון פוליטי וצבאי" (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 2). אכן הייתה הצדקה רבה בהצגת הפסקת האש בתעלה כביטוי של ניצחון מצד ישראל, שכן עמדתה הבסיסית – שהיא לא תיסוג מקווי הפסקת האש מבלי שיחול שינוי ביחסיה עם מצרים – התקבלה הלכה למעשה. מצרים נאלצה להסכים להפסקת אש מבלי שישראל התחייבה לנסיגה כלשהי מקו התעלה.

ואולם הייתה זו הצגה חלקית, וניתן אף לומר פשטנית, של המציאות ששררה ביחסי ישראל-מצרים באותה תקופת זמן. מדינת ישראל יצאה ממלחמת ההתשה שרוטה וחבולה. במלחמה זו נחשפו נקודות תורפה משמעותיות מאוד בחוסן הלאומי שלה. המלחמה חשפה את העובדה שהניצחון המרשים של ישראל במלחמת ששת הימים לא יצר ממד מוצק של הרתעה כלפי מצרים. האש בתעלה החלה, ביוזמה מצרית, זמן קצר בלבד לאחר תום מלחמת ששת הימים. ב־23 באוקטובר 1967, חודשים ספורים בלבד לאחר המלחמה, הסתכנה מצרים בהידרדרות למלחמה נוספת בכך שהטביעה את המשחתת 'אילת' של חיל הים, שבה היו כחמישים חיילי צה"ל (ועדת החוץ והביטחון, 1967).

עם זאת, האתגר הגדול ביותר בדבר יכולת ההרתעה של ישראל הוצב עם חתימת הסכם הפסקת האש באוגוסט 1970. עוד בטרם יבשה הדיו על ההסכם, החליטה מצרים לקדם טילי קרקע־אוויר לקרבת התעלה. כל זאת בניגוד מפורש להסכם שבו הסכימו הצדדים על הקפאת ההיערכות בתעלה (standstill). בפגישה עם דיפלומט בריטי קישר שר החוץ המצרי ריאד בין הזאת הטילים ובין חילופי המשטר במצרים בעקבות מותו של נאצר. טענתו הייתה שהזאת הטילים באה ביוזמת הצבא, והמשטר החדש בראשות סאדאת לא יוכל להתעמת עם הצבא המצרי בסוגיה זו. בנסיבות הקיימות, כך טען ריאד, החזרת הטילים למיקומם הקודם תביא ל"מרד" (revolt) של הצבא המצרי. בין כך ובין כך, במבחן התוצאה מצרים הפרה בצורה בוטה את הסכם הפסקת האש, בידיעה ברורה שהדבר עלול להוביל להתלקחות האש בתעלה. בסופו של דבר נשארו הטילים במיקומם החדש וללא תגובה צבאית מצד ישראל. ברור שאירועים אלה פגעו קשות בכושר ההרתעה של ישראל.⁴

מעבר לכך, מלחמת ההתשה הביאה את צה"ל לבנות קו ביצורים בעלויות גבוהות, ובכך חייבה את צה"ל לשנות את דפוסי הלחימה שלו – מלחימה ניידת ומהירה תוך ריכוז מרבי של כוחות בנקודת הכרעה ללחימה סטטית ופסיבית, שהעניקה יתרונות רבים לצבא המצרי בשל מבנה הצבא וכוח האש שעמד לרשותו. המלחמה לאורך התעלה גבתה קורבנות רבים בנפש ובציוד. היא הפגינה בעליל את נקודות התורפה של צה"ל, ובעיקר את הקושי שלו להתמודד עם מערכות הגנה נגד מטוסים (נ"מ), שנפרסו בסיוע מומחים רוסים לאורך התעלה.

מעבר לכול, המלחמה יצרה סדקים רחבים בחברה הישראלית ובמידת האמון כלפי ההנהגה המדינית והביטחונית. האמונה הבלתי מעורערת שהייתה בקונצנזוס רחב ועמוק בחברה הישראלית, שלפיה ישראל היא מדינה שוחרת שלום ותעשה הכול

באמ"ן בדבר רפיונותו של אנואר סאדאת: "מעמדו של סאדאת", כתב פרופ' שמעון שמיר, "בתקופה זו היה בעייתי. תדמיתו הייתה ירודה. הוא הגיע לכס הנשיאות לא בזכות מעמד חזק אלא להיפך: מכיוון ש'מרכזי הכוח' סמכו על חולשתו והיו משוכנעים שהכוח האמיתי יישאר בידיהם ושתהיה להם יכולת לסלקו בנקל משיחפצו בכך. כאשר הוכתר סאדאת כנשיא, דמותו בעיני כול הייתה עלובה עד נלעגת. בדיחות אינסוף סופרו עליו [...] תדמית שלילית זו הייתה נפוצה במצרים, בעולם הערבי ומעבר לו, וגם בישראל" (שמיר, 2013, עמ' 26). בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב-8 באוקטובר 1970 תיאר ראש אמ"ן אהרון יריב את סאדאת כ"איש חיוור, איש חלש, והבדיחות עליו מרובות". על רקע זה קבע יריב נחרצות: "אני חושב שיהיה מוצדק לומר כי הסתלקותו של נאצר היא לטובתנו. כי נאצר היה בכל זאת ביטוי של עוצמה וסימל את הלאומיות הערבית [...] [הוא] ביטא את ההרגשה והתחושה בלב הערבים, שהם גורם בעולם. הסתלקותו אין ספק שהיא מחלישה את מצרים, ומצרים היא אויב שלנו. הסתלקותו מחלישה גם את העולם הערבי" (ועדת החוץ והביטחון, 1970, עמ' 2-3). דעה דומה על חולשתו של סאדאת הביע גם אלי זעירא חודשים ספורים לפני פרוץ המלחמה: "למצרים יש בעיות פנים שאין בכוחה לפתור אותן. במקביל, יש למצרים בעיות חוץ, שגם אותן אי אפשר היום לפתור. בעבר הצליח נאסר לטייח את [התחושות הקשות בקרב רבים מאזרחי מצרים נוכח] המוראל המצרי [הירוד] על ידי נצחונות או כביכול נצחונות בעולם. הוא הצליח לתת למצרים את ההרגשה שאמנם בעיות הפנים לא נפתרות, אבל [...] בכל אופן מצרים היא מדינה חשובה בעולם. אני מזכיר [בהקשר זה] את תקופת העולם השלישי, ועידת באנדונג שבה שלושת הגדולים היו נאסר, נהרו וטיטו [...] נאסר הצליח לתת לעם המצרי גם תקווה, גם כיוון וגם אשלייה של השתייכות לעם גדול [בעל מעמד בינלאומי חשוב]. מכל הדברים האלה לא נשאר כלום. לסאדאת אין עולם שלישי, אין מנהיגות – והוא והעם ניצבים בפני בעיות הפנים והחוץ במעורמיהן, בלי שום אפשרות לטיוח [...] היום אנחנו לא רואים מנהיגות ולא רואים כיוון לפתרון [הבעיות]" (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 2-3).

במזכר שכתב היועץ לביטחון לאומי הנרי קייסינג'ר עבור הנשיא ניקסון באוקטובר 1970 הוא הדגיש את העובדה שסאדאת היה חלק מן הקבוצה הראשונית של "הקצינים החופשיים" בראשות נאגיב ונאצר, שהובילה את המהפכה במצרים בראשית שנות ה-50. בדצמבר 1969 מינה אותו נאצר לסגן נשיא. מינויו לנשיא נשא עימו ממד של לגיטימיות והמשכיות, שהיה חיוני מאוד

כדי להביא לשלום, ספגה גם היא מכה קשה בעקבות המלחמה. חוגים רחבים בחברה הישראלית, בעיקר בקרב אנשי שמאל, טענו כי ממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר "התאבה" בשטחים וביקשה לשמר את המשך השליטה בהם. הצהרות הממשלה על נכונות לווייתורים טריטוריאליים תמורת שלום, כך נטען, נאמרו כמס שפתיים וכדי לצאת ידי חובה.

חוגים אחרים, תומכי ממשלת גולדה מאיר ואנשי ימין, דחו טענות אלה. עמידתה של מדינת ישראל על המשך ההיערכות בקווים שעוצבו לאחר מלחמת ששת הימים הייתה מוצדקת, לדעתם, מבחינה ביטחונית ומוסרית: "היו אנשים", אמר חבר הכנסת יגאל הורוביץ בדיון מאוחר יותר, "שסיפרו לנו כי אין ערך לגבולות ושטח במלחמה מודרנית, ואילו מלחמה זו גילתה כמה עיקשת ועקובה מדם יכולה להיות מלחמה המתנהלת על קילומטרים מרובעים. מלחמה זו הוכיחה עד כמה חיוני עומק אסטרטגי המאפשר לצה"ל אפילו לא לפתוח במלחמת מנע – ואני מקבל ונראה לי שהגיוני הדבר שלא פתחנו במלחמת מנע" (הישיבה הארבע-מאות ושישים-ושתיים, 1973).

מנהיגיה של מצרים: בספטמבר 1970 הלך לעולמו מנהיג מצרים גמאל עבד אל נאצר. הוא נחשב למנהיג נערץ בעולם הערבי בכלל ובמצרים בפרט, אם כי לדעת דיין, תקופת כהונתו הייתה רצופה כישלונות רבים ובהם: מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה, המלחמה בתימן, המאמץ לכונן פדרציה עם סוריה ועוד (דברי שר הביטחון, 1973). המסקנה המשתמעת מדבריו של דיין, אם כי הוא לא אמר זאת במפורש, היא כי אין זה סביר שמערכת שלטונית כלשהי במצרים תוכל להתעלם מכישלונות מתמשכים אלה לאורך שנים ארוכות. סביר להניח כי כישלונות אלה ירתיעו מנהיגים מצרים מהליכה להרפתקה צבאית נוספת.

בהמשך התייחס דיין לקשר בין איכות האישים המנהיגים את העולם הערבי למצבו הירוד: "יש בודאי משמעות לאופי ולרמה של האנשים [המנהיגים את העולם הערבי]. ישנו קדאפי וישנו סאדאת, לא רק משום שסאדאת לא מילא את מקומו של נאצר, גם הוא עצמו מסתבר שהוא מנהיג קטן מאד אפילו בשביל מצרים עצמה, לא רק שסאדאת איננו משמש האוטוריטה עבור העולם הערבי כולו [...] אלא מצרים עצמה משמשת דוגמה של מנהיגות גרועה". זה בא לביטוי בקרע עם ברית המועצות – דבר חמור מאוד מבחינתה של מצרים, "ואולי יותר מכל [בתחום] ההנהגה הפנימית של מצרים עצמה" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 5).

בהתייחסותו לאישיותו החלשה של הנשיא סאדאת הושפע דיין, קרוב לוודאי, מן התפיסה שרווחה אז

להבטחת היציבות הפוליטית במצרים לאחר מות נאצר. לסאדאת לא היו הכריזמה, הסמכותיות והיראה שאפיינה את שלטונו של נאצר. הוא הביא עימו שנים ארוכות של נאמנות לנאצר ואת היותו מקובל גם על החוגים הפרו-סובייטיים וגם על החוגים המתונים בהנהגת מצרים. ניתן להעריך כי היה מקובל על חוגי הצבא, אם כי לא נחשב לאיש של הצבא (Memorandum for The President, 1970).

דברי דיין על הגישה המדינית הערבית מרמזים כי הוא הושפע כנראה ממחקרים שונים על הפילוג הקשה ועל חוסר האונים שאפיין את החברה הערבית, אשר זכו לבולטות באותן שנים.

ב־20 בינואר 1971 מסר אגף המודיעין לגרפולוג כתב יד של אנאור סאדאת כדי שייתן חוות דעת על אישיותו. וכך כתב הגרפולוג: "יש לו אומנם אינטליגנציה טובה, אך די פרימיטיבית [...] יש לו ראש פתוח. אינו איש רוח [...] משחק את העניינים לפי אפשרויותיו. אין לו עקיבות מדינית או פילוסופיה רעיונית. יש לו עקיבות מעשית [...] אין לו, בשכלו, הגמישות הנחוצה וכושר ההסתגלות; מתפקד כמו מכונה [...] למרות עקשנותו, אין לו דבקות במטרה [...] די רציונאלי, מחשב יפה את הדברים לפני שעושה אותם" (ניתוח אופי, 1971).

מצבה של החברה הערבית: לתוך תמונת מצב "דיכאונית" זו של העולם הערבי נכנס גם הציבור הרחב במצרים. בדבריו העביר משה דיין מסר ברור. הציבור המצרי עייף, מתוסכל ואולי אפילו מיואש: "המצרים", הוא אומר, לא ברור על סמך מה, "עיפים לא מהמלחמה" אלא מכך "שכל כך הרבה [אישים בהנהגה] דברו, כל כך הרבה דשו [בסוגיות], כל כך הרבה הבטיחו, ושום דבר לא יצא". היה גם "ניסיון של מרד נפל אחד ומרד־נפל שני", ושום דבר לא יצא. היו גם ניסיונות מלל [כתבות ביקורתיות] לא רציניים. "עוד נאום החלפת ממשלה, החלפת שרים, החלפת רמטכ"ל החלפת שר הביטחון. אותם המשפטים [העמדה לדין של מתנגדי המשטר, כמו שהיו] לאחר מלחמת ששת הימים. המשיכו את המשפטים, האשמות אחד על השני. הושיבו [אנשים] בבית סוהר. [בשל כך בני העם המצרי] נכנסו לאפטיה, [שהרין] לא קשה למצרים להכנס לאפטיה". קיימת תחושה בציבור של חוסר אונים ואמונה ש"ההיסטוריה תעשה את שלה. [חסנין] הייכל [עורך אל־אהראם] כותב מאמר. אבו־קדוס [ככל הנראה עיתונאי] כותב מאמר. מאחורי כל זה עשייה, דינמיות ואנרגיה לא קיימת" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 5).

דיין הרחיק לכת מעבר לכך. לטענתו תמונת המצב של אפתיה וחוסר אונים שוללת מהם את הרצון להשקיע מאמץ בשינוי המצב, אם על ידי מלחמה או בדרך אחרת. הם מקובעים בעמדותיהם ואין להם שום רצון אמיתי לשנות את המצב: "פירוש הדבר", אומר דיין, "שאוזלת היד הזאת בארצות הערביות [...] מביאה ל[התבצרות מאחורי נוסחאות נוקשות, משום שאין שם ולא קיים מאמץ זה לעשות מלחמה, להתארגן לעשות את הדבר [...] אין מאמץ אינטלקטואלי למצוא מוצא להיזיז דברים, לשבור בראש את הקיר, [לפחות] מבחינה מחשבית אם לא בעשייה" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 5-6). בסופו של דבר, הלך רוח זה של אפתיה וחוסר אונים בא לידי ביטוי גם בעמדותיו המדיניות המקובעות של העולם הערבי: "חלק מאותה הגישה הכמעט פטאליסטית", אומר דיין, "מתבטאת גם בגישה המדינית של הערבים. [הם מוכנים] לנסוע ממקום למקום להגיד: הציונים רוצים להתפטר, [אבל אנחנו] איננו רוצים להכיר בהם, אנו לא רוצים לדבר אתם. יסגו [הם צריכים לסגת] מכל הקווים, כך אמרו מחארטום [ועידת חארטום אוקטובר 1967], לפני 7 שנים, בזמן המלחמה, אחרי המלחמה. האמירה הזאת, הנוקשות הזאת, איננו [ביטוי של] קו [מדיני], תוצאה של עמדה קיצונית של עמדה אקטיביסטית, אלא של פאנטיות [...] של זיקנה, של כהות [קהות] חושים" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 6). דברים אלה של דיין מרמזים כי הוא הושפע כנראה ממחקרים שונים על הפילוג הקשה ועל חוסר האונים שאפיין את החברה הערבית, אשר זכו לבולטות באותן שנים. אלוף (מיל') יהושפט הרכבי, שפנה למחקר אקדמי לאחר הפרישה מצה"ל, טען שעזיבת הערבים את ארץ ישראל ב־1948 התרחשה "בגלל הדיסאינטגרציה של החברה הערבית [...] החברה הערבית היא חברה אטומיסטית. המשפחה דואגת לעצמה" (גינור ושלום, 1995).

בראיון שנתן שבועות ספורים לאחר מלחמת ששת הימים הציג הרכבי קביעות שונות על החברה הערבית, שממחקר הזמן נראות כבלתי מבוססות בעליל: "מלחמה", אמר הרכבי, "היא פעולה חברתית. יכולתה של אומה להילחם תלויה, במידה רבה, ביכולתם של אזרחיה לפעול יחד. האומה המצרית איננה אורגניזם, אלא המון של יחידים, הפועלים כיחידים, לפי האינטרסים האישיים שלהם, ולא כקבוצה, לפי רעיונות קולקטיביים. לכן אין הם מסוגלים למלחמה יעילה [...] נאצר [...] לא הצליח למזג את המצרים לאומה" (פונדק, 1967, עמ' 21).

"בחברה הערבית" קבע הרכבי, לא ברור על סמך מה, "אין כמעט אחדות. כל יחיד פועל למען עצמו,

למלחמה כוללת. וכך אמר דיין שלושה חודשים בלבד לפני יום הכיפורים, 6 באוקטובר 1973: "אי אפשר לומר שהערבים לא יפתחו באש. להיפך, אפשר לומר דווקא משום זה [מכיוון שהמצב כל כך ירוד] יקום סרן או רב־סרן ופעם יפתח באש בתעלה. אבל מלחמה מתוכננת, כוללת של הארצות הערביות על כל החזיתות שלהן, הדבר הזה איננו נראה באופק בתקופה הקרובה. אם זה כן יקרה [אומר שר הביטחון בהתחכמות המפגינה ביטחון בתחזיותיו], נקבע עוד הרצאה ואסביר למה זה כן קרה. עכשיו זה לא נראה" (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 5). הערכות אלה התעלמו או לא ייחסו חשיבות לדברים

המסקנה של שר הביטחון דיין הייתה חד־משמעית. תמונת מצב זו לא שללה את האפשרות של חילופי אש וקרבות לאורך התעלה בסגנון מלחמת ההתשה. עם זאת היא העמידה בסבירות נמוכה מאוד את האפשרות למלחמה כוללת.

מפורשים שאמרו בשנת 1973 אישים רבים במצרים, וביניהם הנשיא סאדאת, על המלחמה ההולכת וקרבה עם ישראל. בנאום באוניברסיטת אלכסנדריה ב־26 ביולי 1973 אמר סאדאת כי התבוסה היא דבר חולף, ולמרות התבוסה אין להיכנע. הערבים ידעו שמונים שנות כיבוש צלבני ולבסוף ניצחו. המאבק הנוכחי יימשך כמה דורות, אולי 25-30 שנה. מצרים מתחזקת והולכת מבחינה מדינית, כלכלית וצבאית. "רצוננו נשען עתה על כוח של ממש ולא נותר לנו אלא להפעילו בנסיבות המתאימות וכאשר נבחר אנו את המועד [...] מצפים מאתנו לומר נואש [...] אך לעולם לא! [...] אנו לא נוותר לעולם על רצוננו, תאריך המערכה ככל שתאריך" (נאום סאדאת, 1973א, עמ' 97).

בהמשך פיתח משה דיין תזה מעניינת למדי. גם היא הוצגה כקביעה שאין עליה עוררין, למרות שלא ברור על מה היא נסמכה: "לערבים בכלל, למנהיגים הערביים כפרטים, כבני־אדם, למנהיגות הערבית הרבה יותר קל ונוח להיות אתנו במצב מלחמה [המצב הקיים] מאשר לעשות אתנו איזשהו הסדר [...] בדרך כלל כשיש מלחמה והיא מסתיימת [הצדדים] רוצים להביא את זאת ליחסי שלום. [יש] מי שמוכן לשלם יותר בעד השלום ומי שמוכן לשלם פחות, אבל ביטול מצב של מלחמה והגעה למצב של שלום, זה דבר רצוי ש[עמים רבים] שואפים אליו. אני חושב שהדבר איננו כך אצל הערבים" (דברי שר הבטחון, 1973, עמ' 6).

במפגש עם ועדת החוץ והביטחון המשיך דיין לפתח תזה זו: "העולם הערבי עוד [עדיין] אינו מוכן לראות

ומרגיש זרות כלפי האחרים [...] המצרים [...] מסוגלים רק לחברות מוגבלת". על רקע זה מסביר הרכבי את יכולת הלחימה המוגבלת של החייל המצרי: "בצה"ל כל חייל בטוח [שאם ייפצע] חבריו לא ישאירו אותו בשדה הקרב. החייל המצרי משוכנע, שחבריו ינטשו אותו. התוצאה היא, שיחידה בצה"ל מגיבה במלוכד על האש. והיחידה המצרית מגיבה בהתפוררות [...] אפילו היה כל חייל מצרי מוכשר, הצבא המצרי היה נשאר בלתי יעיל. המלחמה תובעת פעולה קבוצתית" (פונדק, 1967, עמ' 21).

בהרצאה שנשא בפני ועדת החוץ והביטחון ב־18 בפברואר 1969 פירט האלוף הרכבי את מקורות החולשה בעולם הערבי שהובילו, להערכתו, לתבוסת הערבים במלחמת ששת הימים: א. בדידותו וחוסר יכולתו של הפרט הערבי לקיים מאמץ קולקטיבי. החברה הערבית, לדעת הרכבי, אינה מסוגלת לקיים מאמץ קולקטיבי בגלל בדידות הפרט. ב. ריבוי השקר בחברה הערבית. אין חברה שיכולה להתפאר שהיא דוברת רק אמת, אמר הרכבי, אבל כמות השקרים בחברה הערבית עולה על זו הקיימת בחברות אחרות. ג. במדינות ערב יש מחזור קצר בין שגשוג של מפעל ובין קמילתו. כל מפעל דורש מאמץ קולקטיבי, ומכיוון שקשה להם לקיים מאמץ קולקטיבי מתחילה אצלם הסתאבות (ועדת החוץ והבטחון, 1969). לדעת הרכבי, מלחמת ששת הימים לא הובילה את העולם הערבי להפיק לקחים מטעויותיו. להיפך, יש סימנים של האצת תהליך ההתפוררות – הן ברמה החברתית והן ברמה הלאומית. הם נמצאים רק בחצי המדרון. יש אווירה של "נכאות רוח" בעולם הערבי. "האלים שקעו". הרכבי אינו מסתפק בכך: "העולם הערבי", הוא אומר, "הוא עולם נגה של גלמודיות". מכאן באה גם הנטייה לעבר הדת. היא באה מתוך ריקנות, "מתוך השמים השחורים, כאשר הכל הכזיב". אף אחד מחברי ועדת החוץ והביטחון לא ביקש מהרכבי להבהיר על מה נסמכות קביעות מרחיקות לכת כל כך. מאזינו, כך ניתן להתרשם, שמעו את דבריו בצימאון. דברי הסיכום של הרכבי מתייחסים כמובן לפערים העצומים בינינו לבינם: "החברה שלנו מלאה חיות ותושיה, ומולה עומדת חברה שמתלבטת עם עצמה [...] הפער בינינו לבינם הולך וגדל [...] הם אינם יכולים לסגור את הפער הזה בגלל השנאה שלהם למערב [...] יש להם קושי לעכל את התרבות המערבית" (ועדת החוץ והבטחון, 1969, עמ' 4-5).

המסקנה של שר הביטחון דיין הייתה חד־משמעית. תמונת מצב זו לא שללה את האפשרות של חילופי אש וקרבות לאורך התעלה בסגנון מלחמת ההתשה. עם זאת היא העמידה בסבירות נמוכה מאוד את האפשרות

שלנו ושל הערבים, ולא רק שלנו, כפי שהיה בעבר. הוא חיוני להם בדיוק כמו לנו" (Telegram From the Embassy, 1973). אלא שלצערנו, כך דיין, הערבים עדיין לא הפנימו זאת.

הערבים, טען דיין, אינם מרגישים מאוימים מן העובדה שיש לישראל עליונות עליהם. בהתייחסו לגזרה הסורית הוא הבהיר שהעובדה שישראל נמצאת 60 ק"מ מדמשק גם היא אינה מטרידה את הסורים. הם ישנים טוב בלילה שכן הם יודעים שאם [הם] לא יפתחו באש נגד ישראל, גם ישראל תשב בשקט: "אף אחד לא חושב בדמשק, שמפני שיש רק 60 ק"מ מעמדות צה"ל עד דמשק, צה"ל ישתמש בהזדמנות זו ויסע לדמשק. כולם יודעים [שתרחיש כזה לא יקרה], [הם] ישנים טוב בלילה, יודעים [ש]אם הם לא יחדשו את המלחמה – אנחנו את המלחמה לא נחדש" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 6). גם תמונת מצב זו, כך משתמע מדברי דיין, מובילה את העולם הערבי למסקנה שמוטב להישאר במצב הקיים. ראוי לציין שהערכת המצב של אמ"ן ממאי 1973 הציגה תמונת מצב דומה של קיבעון מחשבתי, אפתייה ופסיביות שיובילו את העולם הערבי, הלכה למעשה, להעדיף את הסטטוס קוו הקיים על פני שינוי מהותי. כיוון מחשבה זה תאם, לדעתו של זעירא, גם את האינטרסים של ישראל והמעצמות: "אני חושב שארבעת הפארטנרים לאזור – מצרים, ישראל, ברית המועצות וארצות הברית, אינם מעוניינים בשינוי המצב של היום. מצרים חלשה, ולכן לא מעוניינת במשא ומתן משמעותי, כי היא תצא [תיקח בו חלק] מעמדת חולשה. לכן, לפי דעתי בסיכומי של דבר, למרות כל החסרונות, המצב של היום הכי נוח לה. זה הרע במיעוטו. ישראל [מצידה] רואה את מצרים [כמדינה] מאד מאד קיצונית, ולכן אני לא חושב שישראל צריכה לגלגל דברים [בכיוון הסדר] כאשר מצרים מתחפרת בעמדות הקיצוניות ביותר שיש לה. ברית המועצות וארצות הברית יש להן עניינים בילאטרליים מאד חשובים ואין להן שום ענין שמלחמה באזור הזה תחדד את היחסים בין שתי המעצמות". (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 7).

השורה התחתונה בדבריו של זעירא מצביעה בעליל על כך שגם הוא – האחראי על הערכת המצב הלאומית – אימץ את התפיסה הרחבה והעמוקה, הרבה מעבר לממד הצבאי, של "הקונספציה" שאותה פירט שר הביטחון בנאומו בפני אנשי מערכת הביטחון: "לכן", הוא אומר, חודשים ספורים בלבד לפני פרוץ המלחמה, "עם כל החסרונות במצב [הקיים], תזוזה משמעותית לא נוחה לאף אחד [מן הצדדים]" (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 7). מדבריו משתמע כי אין זה סביר שבעתיד הנראה לעין תפרוץ מלחמה באזור.

שגרירות ישראלית בקהיר, ועוד [ועדיין] אינו מוכן לראות תיירים ישראלים בקהיר, בביירות או במקומות אחרים. גם אם הם [הישראלים] יעשו את הכל [יסכימו לווייתורים משמעותיים]. [הערבים] צריכים [מרגישים צורך] להתחשב בכל הלאומים שנתקבלו בוועידת חארטום. לא משא ומתן, לא הכרה, לא יחסים. רק ש[הישראלים] יחזירו את כל השטחים [מבלי שיקבלו תמורה לכך]. דבר ראשון [שנדרש כדי לקדם הסדר מדיני עם העולם הערבי], זה הכשרת הלבבות [בחברה הערבית, שתשלים עם קיומם של יחסים נורמליים בין העולם הערבי ומדינת ישראל]. [בשלב זה] עוד אי אפשר להגיע למצב פורמאלי כזה עם ישראל שיש יחסים ויש שגרירות, גם אם משמעותה היא יותר טכנית" (ועדת החוץ והביטחון, 1973, עמ' 6).

ההסבר של דיין לכך שהערבים מעדיפים את התמשכותו של מצב המלחמה על פני הסדר שלום מדהים למדי. לדבריו הערבים מבינים שמעבר למצב של שלום יחייב אותם להיכנס למחלוקות לקבל הכרעות היסטוריות. בנסיבות אלה הם מעדיפים להישאר במצב הקיים המוכר והנוח להם על פני כניסה אל "הבלתי נודע": "כאשר הדבר נוגע למנהיג סורי, למנהיג מצרי, למנהיג ירדני או פלשתינאי", אומר דיין, "כאשר הוא אומר שהוא נמצא במצב מלחמה עם ישראל – הוא נמצא מבחינה ערבית במצב נוח" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 6).

הערבים, לטענת דיין, חיים על פי תמונת מצב ברורה וחד משמעית, שמראה כי התנועה הציונית פלשה לארצם וגזלה מהם את אדמותיהם. הם אינם יכולים להשלים עם מציאות כזאת. מתוך הנחה שישראל לא תסכים לשנות את הסטטוס קוו הקיים הם בוחרים לשמר את מצב המלחמה ולהימנע ממגע עם ישראל, שיעמיד אותם בפני הדילמה של שינוי הסטטוס קוו. אם יהיה הסדר שלום, לטענת דיין מנהיגי ערב ייכנסו למצב של מחלוקת בסוגיות מורכבות וקשות לפתרון כגון הסוגיה הפלסטינית: האם מצרים תעמוד על כך שלא ייחתם הסכם שלום עם ישראל קודם שהבעיה הפלסטינית תבוא על פתרונה? או סוגיית הגבולות: האם מצרים תעמוד על כך שתהיה נסיגה מלאה לקווי ה-5 ביוני 1967? הדבר יחייב הכרעות קשות: "הוא [העולם הערבי] צריך ממש לעבור ממצב פסיבי של התנגדות לקיומה של מדינת ישראל למצב אקטיבי של קבלת החלטות" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 6).

לדברי דיין, עמדה זו של העולם הערבי מנוגדת באורח ברור לצורך האמיתי ההולך ומתבלט שלנו ושלם בהסדר שלום: "השינוי החשוב ביותר ביחסיה של ישראל עם העולם הערבי", אמר דיין ב-1972, "זוהו שינוי היסטורי, הוא בכך שהצורך בשלום היום הוא הדדי,

1973 אני הייתי בהנחה שמצרים וסוריה עומדות לחדש את המלחמה נגדנו [...] זאת הייתה ההנחה שלי ולפיה פעלתי (ועדת החקירה, 1974, עמ' 62). מאוחר יותר אזכר דיין את דבריו בסיכום ישיבת המטכ"ל ב-21 במאי 1973 לחברי המטכ"ל: "לבסוף אנחנו (הממשלה) אומרת למטכ"ל – ג'נטלמנים, בבקשה להתכונן למלחמה" (ועדת החקירה, 1974, עמ' 82). במפגש חשאי עם המלך חוסיין במאי 1973 העריך דיין כי קיימת אפשרות לפעולה מלחמתית מוגבלת של מצרים נגד ישראל. עם זאת הוא הביע ביטחון שהקווים שבהם מצרים תמצא את עצמה לאחר אותה מערכה יהיו הרבה פחות נוחים לה (ועדת החקירה, 1974).

יחסי הכוחות הצבאיים

רק לקראת סוף דבריו (בפני עובדי מערכת הביטחון) נדרש דיין לסוגיה המכרעת בעיצוב מאזן הכוחות של מדינת ישראל אל מול אויביה – יחסי הכוחות הצבאיים: "בהווה", קובע דיין חד־משמעית, "יש לנו יתרון כוחות [על פני אויבנו]". יתרון זה, אומר דיין, אינו מקבל ביטוי בממד הכמותי. להיפך, בתחום הזה יש לאויב יתרון עלינו ביחס של שלושה לאחד. ואולם איכות הצבא שלנו והקווים שאנחנו נמצאים בהם עתה מעניקים לנו יתרון על אויבנו: "אם יתחילו מלחמה – הם יוכו ויובסו" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 9-10).

עם זאת מבהיר דיין בהתייחסות ממוקדת בגזרת הצפון, כי סוריה תוכל עד להכרעתה במלחמה להפציץ יישובים בצפון ולגרור לנו נזקים כבדים: "עד שנגמור לכבוש את סוריה", אומר דיין, "הם יכולים להוריד 500 פגזים על קריית־שמונה וטבריה, ויהיו הרבה הריסות וקורבנות [...] בסופו של דבר ננצח". מבחינת ציוד, אומר דיין, עד סוף שנות ה-70 אנחנו במצב טוב. אנחנו נפעל שגם לאחר מכן, בשנות ה-80, נהיה במצב של יתרון (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 9-10). בפועל, כידוע, קביעה זו לא עמדה במבחן. כבר בימים הראשונים של מלחמת יום הכיפורים נזקקה ישראל לאספקה מיידית של נשק מארצות הברית.

דיין הביע שביעות רצון מאיכות המתגייסים לצה"ל. הייתה תקופה, הוא אומר, שהייתה אצלנו דאגה לגבי הדור הצעיר. עכשיו המצב טוב יותר: "עם כל הכבוד וההערכה שיש לי לכל האלופים הותיקים", אומר דיין, "ובאמת יש ביניהם כאלה הראויים לכל שבח [...] הדור הצעיר איננו נופל מהם". דיין אינו מתעלם מהביקורת הקשה, שליוותה שלבים שונים במלחמת ההתשה, על מדיניות הביטחון ועל העמדות המדיניות הנוקשות, שלדעת רבים הקשו על השגת הסדר שלום עם מצרים. ביקורת זו קיבלה ביטוי נרחב בהצגת התיאטרון 'מלכת

דיין הריחיק לכת מעבר לכך והציג דעה שממנה השתמע שגם לתושבי השטחים נוח במצב של חיים תחת שלטון ישראל, בהיעדר הסכם. הוא סיפר על פגישותיו עם ראש עיריית חברון מוחמד ג'עברי, שאותו כינה "אחד המנהיגים, הנבונים, השקולים, כבן אדם אפשר לומר אחד ההגונים ביניהם [מנהיגים בשטחים], מכל מקום מאלה שנפגשתי אתם". אבל גם הוא יודע, אומר דיין, "שכשחברון תהיה תחת [שלטון] הלגיון, כל מי שינסה להיכנס לחברון – יקבל סכין בגב. כאשר צה"ל שם, אין שום סכנה לאף אחד שם" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 7).

אותה תמונת מצב התקיימה, לדעת דיין, גם ברצועת עזה. הוא אמר שאם צה"ל יצא מרצועת עזה, מי שישלוט שם זה ארגון פתח ולא ראשד א־שאווה, ראש עיריית עזה: "הפת"ח שעושה שם מה שעושה, [והיה משליט שם] מין משטר כזה שלא היו יכולים לחיות שם". אי אפשר כמובן לטעון ששליטת צה"ל היא דבר רצוי מבחינת הפלסטינים, "אבל מבחינת הביטחון צה"ל יותר נוח להם ממשטר הלגיון, בודאי ממשטר הפת"ח" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 7).

דיין טען שגם גורמים בעולם הערבי שאולי היו רוצים להיות במצב של שלום נרתעו מכך, בגלל האווירה ששררה בעולם הערבי. הוא הביא כדוגמה לכך את מלך ירדן עבדאללה, שהיה "אישיות חריגה" ו"אבי אבות השלום". המלך עבדאללה, טען דיין, ידע היטב שהמצרים ניסו להתנקש בחייו וזרקו פצצה לתוך הארמון שלו: "היה לו לב כבד על מצרים, [אך] הוא ידע היטב את מקומו בעולם הערבי". לכן כאשר חתם איתנו על הסכם שביתת הנשק הוא ביקש ממפקד הלגיון, גלאב פאשה (ג'ון באגוט גלאב) הבריטי, לחתום על המסמך (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 7).

הדוגמה השנייה שהביא דיין היא לבנון: "אין לנו אתה בעיות, לא הייתה מלחמה אתה, לא לקחנו קרקעות שלה". למרות זאת, "נוח להם לא לעשות אתנו שלום, ו[הם] משתדלים להשתלב בעולם הערבי העויין את ישראל". הם לא רוצים להיכנס למלחמה איתנו, אבל נוח להם להיות איתנו במצב של אי־שלום. "בשום פנים לא יעשו אתנו שלום". כל זאת למרות העובדה שהם מודעים למחיר הכבד שהם משלמים על כך: "הכפריים בורחים וצה"ל נכנס". סיכומו של דבר, "הערבים יכולים לחיות 120 שנה בלי שלום אתנו וזה פחות יכביד עליהם מאשר לעשות שלום" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 7). בעדותו בוועדת אגרנט הציג דיין תמונת מצב שונה. לדבריו, החל מאפריל 1973 "אני חשבתי שהם [המצרים] הולכים לקראת מלחמה. בתאריך כזה או תאריך אחר – התאריכים היו נודדים. אבל אני חושב שהחל מאפריל

שתי המדינות, לרבות בהיבט האווירי, לא תעז מצרים לצאת למלחמה נגד ישראל.

נאומו של משה דיין מצביע על כך שהיורדים רבים נוספים בהתגבשות הקונספציה מלבד ההיבט הצבאי: א. ההתקרבות בין ארצות הברית לברית המועצות וההסכמה על מדיניות של הפשרה (דטנט) במערכת הבינלאומית, שבמרכזה ההסכמה שמחלוקות בין מדינות צריכים לפתור במשא ומתן ולא באמצעים צבאיים. ב. תמיכת ממשל הנשיא ניקסון בישראל, הן במישור המדיני והן במישור הצבאי. ג. חולשתו הרבה של העולם הערבי והפילוג העמוק בין מדינות ערב. ד. חולשה רבה גם של החברה הערבית, המקשה עליה להתמודד עם העוצמה הרבה שישראל מפגינה. ה. אישיותו הרופסת וחסרת הסמכותיות של הנשיא סאדאת. ו. ולבסוף, מאזן הכוחות הצבאי הנוטה בבירור לצד ישראל ומבטיח תבוסה מוחלטת למצרים במקרה של פתיחת מלחמה. ב־6 באוקטובר 1973, בסביבות השעה שתיים בצוהריים, פרצה מלחמת יום הכיפורים. באבחה חדה קרסה הקונספציה שהייתה מושרשת כל כך בליבם ובמוחם של מקבלי ההחלטות בישראל, אשר הובילה אותם לדבוק בקנאות באמונה כי האפשרות של מלחמת יזומה מצד מצרים נגד ישראל נמצאת בסבירות נמוכה. בשעות הבוקר המוקדמות של ה־6 באוקטובר 1973 כבר היה ברור למקבלי ההחלטות בישראל שבאותו יום תפרוץ מלחמה. ההערכה הייתה שהמלחמה תפרוץ "בשעות הערב". בפועל, כידוע, היא פרצה שעות ספורות קודם לכן. בתום המלחמה ועקב המועקה הקשה שנלוותה אליה ביקש הציבור בישראל ללמוד ולהבין כיצד נקלעה המדינה לכשלים מדיניים וצבאיים כה חמורים, שלדעת רבים העמידו בסכנה את עצם קיומה של המדינה. תחת לחץ ציבורי כבד החליטה הממשלה על הקמת ועדת חקירה ממלכתית בראשות שופט בית המשפט העליון שמעון אגרנט. חודשים ארוכים ישבה ועדת אגרנט על המדוכה, שמעה עדויות רבות מספור ובסופו של דבר הגישה את הדוח שסקר את השתלשלות האירועים שהובילו למלחמה, הניחה ידה על "האשמים במחדל" וכתבה המלצות שאמורות היו למנוע הישנות של כשלים דומים בעתיד.

והנה, בצירוף זמנים מדהים, חמישים שנה לאחר מכן, ב־7 באוקטובר 2023, מוצאת מדינת ישראל את עצמה בנסיבות דומות למדי. תנועת חמאס יוזמת מבצע מלחמתי, שוב ביום חג יהודי, הכולל השתלטות על יישובים בדרום הארץ, רצח של אזרחים וחיילים ולקחת שבויים. תוך זמן קצר מצטרף גם ארגון חזבאללה למערכה, ובהמשך גם החות'ים בתימן. שוב קרסה קונספציה שהייתה מושרשת היטב בקרב מקבלי החלטות

אמבטיה. דיין אינו מייחס לכך משמעות רבה בהקשר לרמת המוטיבציה של החיילים: "גם אם יש מידי פעם תופעות של בקורת, גם אם יש מידי פעם השקפות עולם שונות, אולי גם בנושאי הבטחון, נראה שאין לזה [ביטוי] בעצם היכולת הצבאית שלהם [של חיילי צה"ל], בגישתם ובהתמסרותם" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 10). מעבר לכך, הדגיש דיין, עוצמתו של צה"ל מתמקדת בעיקר בחילות האוויר והשריון. חילות אלה מתבססים, לדברי דיין, "על קבוצות מצומצמות ונבחרות של אנשים". בקבוצות אלה קיימת תופעה של התנדבות הגבוהה מבעבר. חלק ניכר מן הטייסים באים מיישובים חקלאיים, קיבוצים ומושבים. חלקם של יישובים אלה באוכלוסיית המדינה אינו עולה על שבעה אחוזים, אולם שיעורם בקרב טייסי חיל האוויר גבוה מאוד: "הציבור הזה", אומר דיין, "נותן את לוז הכוח הזה של הטייסים, של חיל האוויר" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 10).

ולבסוף, מרכיב חשוב נוסף בעוצמתה של ישראל, על פי דיין, היו קווי הפסקת האש שישראל נמצאה בהם מאז מלחמת ששת הימים, והאמצעים שהיו בידיה להגנת גבולותיה, שבהם השקיעה כסף רב. דיין מביע כאן תמיכה בהקמת קו המעוזים שעליו ניטשה מחלוקת קשה במטכ"ל: "ביסודו של דבר", הוא אומר, "התשתית שעשו, החל מהחרמון, עם מערכת הכבישים, המים, מצבורי הנשק [...] תצפיות אלקטרוניות [...] דרכים, דרכי טשטוש [...] תצפיות של חיל האוויר על רכסי ההרים [...] השקעות אלה שינו באופן יסודי את אופן החזקתנו ומשקלנו בהיערכות הצבאית" בקווי הפסקת האש. העומק הזה אפשר העברה של מחנות צבאיים שהיו קודם לכן במרכז הארץ [לעבר אזורים בקרבת הגבול עם מדינות אויב]. "ואם מתחוללים קרבות – לא מיד זה פוגע בעורף [...] זה נותן לנו היום את יתרון הכוחות, שאיננו כזה שיכול למנוע פתיחת אש, אלא לתת לנו בטחון, שאם הם יפתחו באש – הם יפסידו את המלחמה. והם פחות או יותר מודעים לכך [...] טוב שאין מלחמה. אבל אם תהיה מלחמה, אז אנחנו ערוכים אליה" (דברי שר הביטחון, 1973, עמ' 11-12). חודשים ספורים לאחר שנאמרו דברים אלה התברר שאין להם אחיזה במציאות.

סיכום

שתי נקודות חשובות ראויות להבלטה במסגרת מאמר זה. הראשונה נוגעת לתפיסת "הקונספציה" שהובילה את מקבלי ההחלטות בישראל בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים למסקנה שהסבירות למלחמה נמוכה מאוד. העוגן העיקרי במסגרת קונספציה זו היה ההערכה שרווחה במצרים והייתה ידועה לישראל, שלפיה כל עוד לא יחול שינוי דרמטי במאזן הכוחות הצבאי בין

ועדת החקירה (ועדת אגרנט) (1974, 4 בפברואר). **העד: שר הבטחון משה דיין**. ישיבה ע"ו. <https://tinyurl.com/swby8fwa>
ישיבת ממשלה מא/של"ג (1973, 24 באפריל). ארכיון המדינה, עמ' 3. <https://tinyurl.com/4asc5v5p>
 מלחמת יום כיפור – זכרונות, צלקות, כאבים וכל השאר (2023, 22 באוקטובר). **22 באוקטובר 1973 – לפני הפסקת האש (שהופרה) קיסניג'ר מגיע לישראל ופגש עם הצמרת המדינית** [פוסט של Moshe Shaverdi בפייסבוק]. <https://tinyurl.com/n6n2r67e>
 משרד החוץ – סיכום מדיני שבועי (1973, 27 ביוני). **הפסקה האמריקנית-סובייטית בושינגטון**. תיק 185/383/1975, ארכיון צה"ל.

נאום סאדאת באוניברסיטת אלכסנדריה (1973, 26 ביולי). מחלקת החקר של משרד החוץ. תיק סאדאת כרך ב', חצ-8177/3, עמ' 97-88. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/rebw5cyj>
נאום סאדאת בפני ועידת המדינות הבלתי מזדהות (1973, 6 בספטמבר). חצב מ"ד, 375/9. תיק סאדאת כרך ב', חצ-8177/3, עמ' 70. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/rebw5cyj>
ניתוח אופי – נשיא מצרים (1971, 28 בינואר). חצב, מ"ד/709/1. תיק מנכ"ל מ. גזית. ע. ערן – מצרים (כרך א'). א-4/271, עמ' 55. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/5e748dzf>
פגישת דיין עם עורכי העיתונים (1973, 27 באוקטובר). תיק ראיונות עם גולדה מאיר ומשה דיין א-7049/36, עמ' 1, 5. ארכיון המדינה. פונדק, נ' (1967, 18 באוגוסט). פנטזיה במקום מציאות – שיחה עם אלוף יהושפט הרכבי. **דבר**, דבר השבוע, עמ' 9.

<https://tinyurl.com/y6at8t77>
שיחת רוח"מ עם נשיא ארה"ב (1973, 1 במרס). תיק שיחות ראה"מ עם נשיא ארה"ב א-7055/9, עמ' 30-40, ארכיון המדינה. שמיר, ש' (2013). מצבה של מצרים ערב הצליחה. בתוך א' מלצר (עורך). **המודיעין במלחמת יום הכיפורים, תשל"ד – 1973 – ארבעים שנה אחרי**, סיקור הכנס שנערך ב-1 באוקטובר 2013. המרכז למורשת המודיעין. <https://tinyurl.com/2rcfshhw>
 Makovsky, D. (2023, October 26). *The Collapse of Israel's Hamas "Conceptzia"*. The National Interest. <https://tinyurl.com/4yvvwja2>

Memorandum for the President - The UAR Presidency. (1970, October 12). The White House.

Memorandum for the President's files by the president's Assistant for National Security Affairs (Kissinger). (1973, June 23). Foreign Relations of the United States, 1969-1976 Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973. <https://tinyurl.com/3rh2xs5x>

Memorandum From Harold H. Saunders of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger). (1973, May 25, 1973). Foreign Relations of the United States, 1969-1976 Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973, p. 192. <https://tinyurl.com/466cajje>

Memorandum of Conversation (1973a, February 5). The White House.

Memorandum of Conversation (1973b, March 1). Foreign Relations of the United States, 1969-1976 Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973, p. 106. <https://tinyurl.com/2dt5yb3f>

Telegram From the Embassy in Israel to the Department of State (1973, February 13). Foreign Relations of the United States, 1969-1976 Volume XXV, Arab-Israeli Crisis and War, 1973, p. 47. Office of the Historians. <https://tinyurl.com/5ezn9hx8>

במדינה. שוב נתפסה ישראל בהפתעה מוחלטת ושוב נאלצה להתמודד עם איומים קשים בשתי חזיתות לפחות. מתברר אפוא שאין עצה ואין תבונה ואין נוסחה שיש בה כדי להבטיח שההנהגה לא תאמץ קונספציות שגויות, שיקרסו גם הן בשעת מבחן ויעמידו שוב את מדינת ישראל בסכנה קיומית.

★

המחבר מבקש להודות למתמחים שסייעו לאורך שנים באיסוף מקורות לצורך חיבור זה: עמית עולמי, שרון מלמד, בן ציון בורוכוביץ, אווה בורמק, שרון פרייס, אלמוג אלון, אילן דה האס, יסמין לשגרי, יובל רביב.

פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ופרופ' אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. פרופ' שלום פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. פרופ' שלום הוא בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפט ולדיפלומטיה ע"ש פלטשר באוניברסיטת טפטס (Tufts). בין ספריו הבולטים: **בין דימונה לושינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). בשנת 2007 זכה פרופ' שלום בפרס ראש הממשלה על ספרו זה. zakis@inss.org.il

מקורות

ביקור ההיסטורי של קנצלר גרמניה וילי ברנדט (ל"ת). תעודות 9-7, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/ybhh8jb6>
 גינוסר, פ' ושלום, ז' (1995). ראיון עם יהושפט הרכבי, 14 בינואר 1994. <https://tinyurl.com/4jbfjr6r>. 10-11, 5.
עיונים בתקומת ישראל, 1947-1957. 10-11, 5.
דברי שר הבטחון משה דיין בפני עובדי סגל ב' במערכת הבטחון (1973, 17 ביולי). תיק שונות מעורב, א-7068/15, ארכיון המדינה.
דין מטכל (1973, 16 באפריל). מנ-341-34, תיק 43-264/2016, ארכיון המדינה.
הישיבה הארבע-מאות ושישים-ושתיים של הכנסת השביעית (1973, 23 באוקטובר). דברי הכנסת, מב, עמ' 4521. <https://tinyurl.com/mtneskps>
ועדת החוץ והבטחון (1967, 24 באוקטובר). פרוטוקול מס' 88. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1969, 18 בפברואר). פרוטוקול מס' 166. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1970, 20 בספטמבר). פרוטוקול מס' 74. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1970, 8 באוקטובר). פרוטוקול מס' 77. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1973, 25 בפברואר). פרוטוקול מס' 269. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1973, 27 במרס). פרוטוקול מס' 279. ארכיון המדינה.
ועדת החוץ והבטחון (1973, 18 במאי). פרוטוקול מס' 287. ארכיון המדינה.

הערות

- 1 על מרכיביה של הקונספציה ראו גם: צורף, ח' (עורך) (תשע"ו).
גולדה מאיר - הרביעית בראשי הממשלה, מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה, 1978-1998. ארכיון המדינה, עמ' 508-506.
<https://tinyurl.com/5n7nxwsx>
- 2 על מפגשי גולדה מאיר עם הנשיא ניקסון ראו גם: וונטיק, ב' ושלום, ז' (2012). אותה הגברת בשינוי האדרת: פגישת ראש ממשלת ישראל גולדה מאיר עם נשיא ארצות-הברית ריצ'רד ניקסון, 1 במארס 1973. **קתדרה, 146**, 172-143.
<https://www.jstor.org/stable/23408809>
- 3 החוקר יגאל קיפניס כותב בהקשר זה את הדברים הבאים: "בתמורה לגרירת הרגליים של ארצות הברית [בסוגיית התהליך המדיני] נדרשה ישראל שלא להקדים התקפת מנע, ולא להסלים מתיחות, אם מצרים תיצור אותה על ידי גיוס מילואים רחב. הימנעותם של גולדה מאיר ומשה דיין מהתקפת מנע ומגיוס המילואים בימים שקדמו למלחמה, שעליה קוננו ותמהו רבים לאחריה, היתה ביטוי למחויבות הסודית הזו". קיפניס, י' (2022).
1973 - הדרך למלחמה. כנרת זמורה דביר, עמ' 14-15.
- 4 צורף, ח' ובוימפלד, מ' (2022). **"יבוא יום ויפתחו את הארכיונים": ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים**. כרמל, עמ' 47-49.